

7.

KRITISK-UTOPISK AKTIONSFORSKNING

Anna Lundberg

Inledning

Detta kapitel handlar om de utmaningar ett handlingsorienterat (aktions) forskningsprojekt inbegriper, ur ett vetenskapsteoretiskt perspektiv. I en inledande del presenterar jag bakgrunden till att dessa frågor kommit att bli aktuella i mitt eget arbete. Vidare kommer jag att rama in aktionsforskningens tankemässiga kärna, dels utifrån ett historiskt perspektiv, dels genom att två centrala inriktningar av aktionsforskningen presenteras, och dels i termer av dess grundläggande element. Därefter tar jag fasta på några utmaningar inom aktionsforskningen samt diskuterar på vilket sätt denna kan bidra till vetenskapssamhället i stort. Min avsikt är sålunda *dels* att beskriva och analysera några utgångspunkter och giltighetsproblem inom samtida aktionsforskning, *dels* att diskutera aktionsforskningens plats i vetenskapssamhället.

Barnets bästa – från ord till handling

Mitt intresse för aktionsforskning väcktes för några år sedan då jag involverades i ett samarbetsprojekt mellan frivilligorganisationen BRIS (*Barnens rätt i samhället*) och Malmö högskola: *Från ord till handling – barnets bästa i den svenska asylprocessen* (härefter *Från ord till handling*). Syftet var att bidra till förverkligandet av ”principen om barnets bästa”² i en kontext av den svenska asylprocessen, med fokus på dess första instans Migrationsverket – den myndighet i Sverige som har i uppgift att ge skydd åt människor som flyr undan förföljelse, krig och oroshärder runt om i världen. Ett uttalat mål i projektet var att idén om barnets bästa skulle få en mer konkret innebörd än den haft tidigare för de tjänstemän som handlägger asylärenden. Därför planerades en rad utbildningsaktiviteter, bland annat en poänggivande kurs vid Malmö högskola samt dialogseminarier på BRIS (se bland annat Dahlquist 2009; Migrationsverket 2007: 68). Jag och mina medarbetare skulle under projektets gång också fånga behov av riktlinjer och åtgärder som kunde skapa bättre förutsättningar för tjänstemännen på Migrationsverket att använda sig av barnets bästa i det dagliga arbetet med att handlägga asylärenden. Detta skulle göras tillsammans med tjänstemännen och vi kunde även, om möjligt, vara en del i genomförandet av de förslag vi utformade. Avslutningsvis innefattade projektet en undersökning som inbegrep intervjuer med handläggare och beslutsfattare samt observationsstudier på Migrationsverket och en studie av 100 asylbeslut rörande barn i familj.

2. Innebörden av begreppet/principen/idén om barnets bästa är vag. Begreppet ställer upp ett ideal som syftar på den generella normen att barn ska respekteras och skyddas. En definition av barnets bästa är att det är ett öppet koncept som därmed inbegriper alla tänkbara aspekter av ett barns liv (Schirtzki 2005a). En annan definition av begreppet är att det handlar om att skydda barn mot yttre fara (Goldstein, Freud & Solnit 1979). Ytterligare en definition av barnets bästa är att det inbegriper respekt, skydd och tillförsäkrandet av barnets rättigheter enligt FN:s barnrättskonvention (Freeman 2007: 9).

Bakgrunden till projektet var att FN:s barnrättskommitté hade kritiserat Sverige för att barnets bästa-principen inte genomfördes verksamheter rörande asylsökande barn i tillräcklig grad (Barnrättskommittén 2005, § 21). Barnrättskommittén är det organ inom FN som granskar efterlevnaden av FN:s konvention om barnets rättigheter (1989; herefter Barnrättskonventionen eller Konventionen), och i denna konvention återfinns barnets bästa-principen. Artikel tre slår fast följande:

Vid alla åtgärder som rör barn, vare sig de vidtas av offentliga eller privata sociala välfärdsinstitutioner, domstolar, administrativa myndigheter eller lagstiftande organ, skall barnets bästa komma i främsta rummet...

Som formuleringen i artikeln antyder är det fråga om en mycket bred tillämpning av barnets bästa. Genom att tillträda Barnrättskonventionen har Sverige, liksom 191 andra länder i världen, åtagit sig att respektera, skydda och tillgodose barns bästa. Därvid ska länderna utnyttja sina tillgängliga resurser till det yttersta av sin förmåga (se artikel fyra i konventionen). Inget barn får diskrimineras annat än i positiv mening om det är nödvändigt i strävan efter att alla barn ska kunna få sina rättigheter tillgodosedda (se artikel två). I fråga om asylsökande barn slår Konventionen fast att de ska erbjudas ett särskilt stöd vid åtnjutandet av sina rättigheter (se artikel 22).

2005 framhöll Barnrättskommittén i sina rekommendationer till den svenska staten vikten av att:

principen om barnets bästa utgör grunden och styr processen för och besluten i asylärenden som rör barn. Bland annat behöver gällande riktlinjer och förfaranden på svenska Migrationsverket reformeras (Barnrättskommittén § 22 [min översättning]).

Sverige, starkt pådrivande i framtagandet av Barnrättskonventionen hade sålunda, enligt de främsta experterna i världen på området, inte levt upp till sina människorättsliga åtaganden (Barnrättskommittén 2005).

Under de första åren av 2000-talet publicerades också flera rapporter och studier som visar att invandringpolitiska hänsyn gör sig starkt gällande i den svenska asylprocessen, och att barnets bästa får stå tillbaka för dem (se till exempel Norström 2004). I en studie av Johanna Schiratzki beskrivs hur rättstillämpande myndigheter som Migrationsverket och Utlänningsnämnden använde sig av låsta tolkningar av barnets bästa, trots att lagstiftaren uttryckligen formulerat principen som ett öppet koncept (Schiratzki 2005a; se även Utlänningslagen 1 kap 10 §). I en annan undersökning av barnets bästa i utlänningslagen, av juristen Eva Nilsson, dras slutsatsen att rättsanvändningen är rigid. Nilsson visar också att regeringens rädsla för att vara etnocentrisk – som det beskrivs i Utlänningslagens förarbeten ”att barn närmast regelmässigt skulle anses ha det bäst i Sverige, oavsett språklig, kulturell och nationell bakgrund och tillhörighet” (prop 2004/05:170: 281) – i själva verket motverkar sitt eget syfte: Barn man var rädd att missgynna på ”etniska grunder” missgynnas just på dessa grunder (Nilsson 2007).

Det var också relevant för projektet *Från ord till handling* att den kanske största förändringen någonsin på det migrationspolitiska området ägde rum i Sverige 2006, genom en helt ny instans- och processordning i utlänningsärenden. Bakgrunden till den var delvis att asylsökande barn hade farit illa i Sverige. Alla minns vi bilderna av apatiska barn som släpades ombord på flygplan av poliser för att avvisas till länder där det var mycket osäkert om de kunde få vård (se Tamas 2009). Genom den nya, tydligare, lagstiftningen var det tänkt att bedömningar rörande barn skulle bli något mer generösa än tidigare (Socialförsäkringsutskottets betänkande 2004/05SfU:17: 36).

Barns bästa i asylärenden var följaktligen en både känslig och högaktuell fråga i början av 2000-talet. Det kan med fog hävdas att det vid projektets start fanns en osäkerhet, till och med en frustration, bland handläggare och beslutsfattare på Migrationsverket genom att de upplevde stora svårigheter med att tillämpa barnets bästa och ge begreppet, i termer av förarbetena till Utlänningslagen, ”en reell innebörd” (prop 1996/97:25: 25of; prop 2004/05:170: 193ff).

Målet med projektet *Från ord till handling* var alltså i någon mening att göra den viktiga men diffusa idén om barns bästa begriplig och hanterbar för aktörer som ansvarar för att den får en reell funktion i handläggningen av enskilda asylärenden.

Som migrationsforskare tyckte jag att projektet verkade intressant, inte minst de delar som handlade om att försöka förstå och förklara innebörden av barns mänskliga rättigheter, som ju ska tillkomma *alla* människor under 18 år, i ett sammanhang där invandringspolitiska hänsyn gör sig starkt gällande och därmed leder till att vissa grupper av barn exkluderas. Men det väckte också en rad frågor: Var det rimligt att tänka sig att vi skulle kunna åstadkomma någon förändring alls? Migrationsverket är en organisation som har cirka 3 000 anställda med ett explicit uppdrag att upprätthålla den reglerade invandringen, och det snabbt (Regleringsbrevet 2007). Vad fanns det för etiska implikationer av att försöka förändra det vi ville få en djupare förståelse av, i förhållande till deltagarna i projektet och i förhållande till forskarsamhället? Var jag forskare eller aktivist? Gick det att vara antingen eller i ett projekt av detta slag?

Dessa betänkligheter till trots fann jag uppdraget tilltalande. Den handlingsorienterade, dialoginriktade ansatsen var en potentiell väg bortom den paradox jag upplevt att IMER-forskare ibland fastnar i: Att å ena sidan vilja motverka ojämlika strukturer och samtidigt å andra sidan aldrig kunna föra en dialog med institutionella aktörer ty då riskerar man att legitimera snäva instrumentella intressen som underminerar en intellektuell, kritisk

analys av samhället som helhet (jämför Aagaard Nielson 2007: 528). Med det uttalade målet att *förändra* kunde jag kanske undvika en objektifiering, utan att för den skull bortse från att enskilda människors handlingar aldrig sker utan påverkan av strukturella faktorer och utan att göra avkall på visionen om en mer gränslös värld. Frågan är relevant eftersom den omständigheten att världen indelats i suveräna nationalstater med gränser förhindrar många människor att åtnjuta sina mänskliga rättigheter (Kjærum 2002). Gick det att arbeta verklighetsnära och ändå vara granskande och visionär?

I följande avsnitt kommer projektet *Från ord till handling* inte att diskuteras utförligt. Istället står aktionsforskningen i fokus, med start i historien. För mer ingående information om projektet hänvisas till de skrifter och artiklar som publicerats inom ramen för detta (bland annat Dahlquist 2009; Lundberg 2009 a, b, c, d, e, f).

Från Marx till kritisk-utopisk aktionsforskning

Karl Marx (1818-1883) uttryck ”filosoferna har endast på olika sätt *förklarat* världen, men vad det gäller är att förändra den” fångar kanske bättre än något annat aktionsforskningens grunddrag såsom den kan förstås idag (se den sista Feuerbachtesen 1845). Begreppet aktionsforskning introducerades dock först 1947 av den tyske social- och personlighetspsykologen Kurt Lewin (1890-1947), som brukar beskrivas som aktionsforskningens fader. I uppsatsen ”Action Research on Minority Problems” ger han följande definition av aktionsforskning:

A comparative research on the conditions and effects of various forms of social action, and research leading to social action. Research that produce nothing but books will not suffice (Lewin 1948: 202f).

Lewins ambition var att mobilisera samhällsvetenskaperna gentemot auktoritetstro och metoden var att bygga sociala experiment med målet att lösa sociala konflikter. Sådana definierade han som effekterna av sociala problem och ojämlikhet, framförallt i relation till klass- och rasmotsättningar (se till exempel Lewin 1935). I grunden fanns en kritik av den dåtida samhällsvetenskapliga forskningen. Lewin menade att denna var alltför distanserad och abstrakt och inte genererade kunskap som var relevant för att lösa eller hantera de utmaningar som det amerikanska samhället stod inför. Han ansåg det problematiskt att forskningen genom att producera auktoritär kunskap också bidrog till att reproducera en auktoritär samhällsstruktur (Aagaard Nielsen & Steen Nielsen 2006: 1). För att motverka detta borde forskaren, snarare än att förhålla sig distanserad och sträva efter objektivitet, inta en aktiv roll.

En annan tänkare som influerat aktionsforskningen, och som stod Lewin nära, är utbildningsfilosofen John Dewey (1859-1952) (Allport 1997: 7). Hans övertygelse var att demokrati är en pågående kollektiv process av social förbättring i vilken alla nivåer i samhället måste delta (Dewey 1999). Deweys grundsyn var att det inte är möjligt att skilja tänkandet från handlandet. Inte minst i utbildningssammanhang, där hans teori också fått ett stort genomslag, bör, hävdar Dewey, teoretiska kunskaper omsättas i konkret handling. Detta anser han vara en förutsättning för att studenter ska tränas i att ställa sig kritiska till samhälleliga problem.

Aktionsforskningen fick sitt stora genombrott i USA på 1960-talet, främst inom arbets- och organisationsforskningen.¹ Ungefär samtidigt började skandinaviska forskare att arbeta uttalat aktionsorienterat och de har sedermera kommit att verka i två riktningar: Praktiskt orienterat och lösningsfokuserat, eller

1 Denna inriktning har kritiserats för att ha utvecklats till en ren managementvetenskap, underordnad effektivitets- och produktionsramar (Lewin 1999; Aagaard Nielsen 2007: 520).

konfliktorienterat och kritiskt-utopiskt. Nedan följer en beskrivning av dessa båda inriktningar av aktionsforskningen.

Norsk och finsk aktionsforskning utvecklades under femtio-talet med inspiration från intellektuella i England och Australien. Det huvudsakliga målet med de första projekten var att främja ett nära samarbete mellan forskare och praktiker och att generera användbar kunskap (Tydén 2006: 158-170). Man inledde experimentella projekt på olika arbetsplatser i vilka fackliga organisationer och arbetsgivare samverkade. Till skillnad från i England fungerade detta väl i Norge. Här präglades arbetsmarknaden av starka, förhandlingsorienterade parter med ett stort engagemang för organisationsutveckling. I Norge hade forskare – trots insikten om att det kapitalistiska samhället är ojämlikt i grunden – en tilltro till möjligheterna att skapa ”icke-hierarkiska rum” där människors erfarenheter kunde diskuteras och dekonstrueras på ett jämlikt sätt (Tydén 2006: 150, 176). En viktig metodfråga var hur situationer – ”rum för förändring” – vilka samtidigt utgjorde undersökningsrum för aktionsforskaren, kunde gestaltas.

Så småningom kom en reaktion mot det faktum att arbetsplatsförlagda utvecklingsprojekt sällan ledde någon vart i praktiken, eftersom ledningen inte tog dem inte på allvar. Kritiken utmynnade i en språkligt inriktad aktionsforskning, inspirerad av Habermas, som skulle verka för att underprivilegierade grupper genom dialog ökade sin förmåga att kontrollera sina liv.

Fram till mitten av sextioalet var aktionsforskning i Norden över huvud taget en fråga om dialog. I fokus stod arbetstagares välmående och en ökad produktion och vinst för arbetsgivaren. Gruvstrejken i Malmfälten 1969-70 var en brytpunkt som ledde till en mer konfliktorienterad syn på förhållandet mellan arbetstagare och arbetsgivare. Nu utvecklades en emancipatorisk fråga inom aktionsforskningen som gick ut på att stärka arbetstagares självaktning och att identifiera nya strategier för att förändra villkoren i arbetslivet (Svensson och Aagaard Nielsen 2006: 14,

31). Några exempel är *UTOPIA-projektet* som handlade om nya medier, användardeltagande och kompetensbaserad design (Ehn 1988), det experimentella *Bryggeriprojektet* (Nielsen og Vogelius 1996) och projektet *Industri og Lykke* (Olsén, Nielsen & Nielsen 1999). Inrättandet av Arbetslivsinstitutet 1977 i Sverige var ett uttryck för en politisk vilja att främja forskning som tog sin utgångspunkt i arbetstagares villkor och erfarenheter.

I Danmark inspirerades forskarna av de experiment som företagits på arbetsplatser i Norge, i vilka man tänkte sig att demokratiska arbetsformer skulle leda till större effektivitet och ökad konkurrenskraft. Liksom i Norge visade det sig senare när dessa projekt utvärderades att de sällan hade implementerats. Vidare var det svårt att identifiera ett tydligt samband mellan vinstmaximering och demokratiska arbetsplatser. En konsekvens blev att en ny, akademiskt inriktad, aktionsforskning kom att utvecklas. Den hade ett större intresse för teoretiska och metodologiska frågeställningar, och andra mål än att skapa utvecklingsprojekt som skulle generera vinst åt arbetsgivaren. Denna inriktning samlade forskare som var kritiskt inställda till alltför stort fokus på pragmatiska lösningar, partnerskap och konsensusorienterade projekt. Sådan forskning, förutsåg man, tenderar att leda till kortsiktiga, organisationsanpassade lösningar. Ett värre problem var att forskning som hade till syfte att synliggöra och motverka strukturell ojämlikhet kom i skymundan.

Från att handla om dialoginriktade, praxisnära experiment blev aktionsforskning nu en fråga om att kritiskt granska villkoren för det dagliga arbetet och att reflektera omkring större samhällsförändringar (Svensson och Aagaard Nielsen 2006: 31). Förväntningarna var att aktionsforskningen både skulle kunna utgöra ett alternativ till den impopulära positivismen och möjliggöra deltagande i förändrings- och kunskapsprocesser som i sin tur kunde mobilisera resurssvaga grupper och bidra till en ny fördelningspolitik på samhällsnivå (Tydén 2006: 146ff).

På 80- och 90-talen fick den konfliktorienterade aktionsforskningen stå tillbaka för en mer dialoginriktad sådan, där individuella värden, själv-reflektion och en idealistisk bild av vad som är möjligt fick ett genomslag på bekostnad av ett intresse för materiella villkor på arbetsplatser (Svensson och Aagaard Nielsen 2006: 31). Denna utveckling har fortsatt och är kanske starkare idag än någonsin, genom de olika EU-finansierade satsningar som ska leda till utveckling av nya policys och som bygger på idén om ”partnerskap” mellan myndigheter och forskningsinstitut. I de flesta av dessa sammanhang finns en mer eller mindre uttalad instruktion om vad som behöver göras. Som exempel kan nämnas den europeiska återvändandefonden som inom EU:s ramprogram ”Solidaritet och hantering av migrationsströmmar” stöder projekt som ska underlätta för asylsökande, flyktingar och andra personer att återvända till sina hemländer. Detta bland annat genom stöd till projekt som handlar om återvändande genom tvång (Migrationsverket 2010).

Men det kan också, återigen, skönjas ett genomslag för en mer kritisk-utopisk aktionsforskning i Norden. Denna har sin grund i de försök som inleddes redan under 1980- och 90-talen vid danska universitet att kombinera ett kritiskt perspektiv med dialoginriktade arbetsformer (Tydén 2006: 156). I fokus för denna forskningsinriktning står följande ledstjärnor: en strävan efter att identifiera antaganden som ligger bakom vanliga sätt att förstå och handla; ett erkännande av det inflytande historia och social position har över handlingar; att ovanliga alternativ som kan rubba en etablerad ordning gestaltas; att subtila former för social dominans ska uppmärksammas; och att försöka vara tillbörligt skeptisk till varje kunskap eller lösning som påstår sig vara den enda sanningen eller det enda alternativet (Berglund och Danilda 2008: 60ff, med hänvisning till Alvesson och Deetz 2000: 12).

Kurt Aagaard-Nielsen, professor i sociologi vid Roskilde Universitet och en centralgestalt i arbetet med den kritisk-utopiska aktionsforskningen, beskriver funktionen av denna som en

manöver där generella problem, från experthåll ofta uttryckta i alarmerande ordalag, och kontextuella problemformuleringar balanseras mot varandra. På så vis utvecklas former för att ifrågasätta etablerade sanningar och partiella lösningar, det vill säga att upptäcka subtila spänningar snarare än att beskriva konkreta brister. Det blir en sorts medling utan att bli en fråga om kompromisser, istället är syftet att öppna upp för förändringar på strukturnivå (Svensson och Aagaard Nielsen 2006: 35). Med andra ord handlar det om att erbjuda motbilder till dominerande ideal (Berglund och Danilda 2008: 61).

Avslutningsvis kan sägas att all aktionsforskning, trots de många olikheterna mellan den reflekterande lösningsfokuserade och den konfliktorienterade inriktningen, genomsyras av en kritisk hållning gentemot det positivistiska paradigmet. Dessutom finns inom forskningen ett genomgående intresse för den underordnades villkor och erfarenheter (Berglund och Danilda 2008: 62). Det är angreppssätten för att skapa mer jämlika villkor som skiljer sig åt.

I följande avsnitt diskuteras en gemensam kärna för de olika inriktningarna av aktuell interaktiv aktionsforskning samt deras bakomliggande premisser.

Aktionsforskningens kärna

Om någon tankemässig kärna av den samtida aktionsforskningens grunddrag ska formuleras kan den sägas inbegripa tre element:

- » det första är att forskaren studerar företeelser *kontextualiserat*,
- » det andra att forskaren studerar *genom att förändra*, och
- » det tredje att forskaren studerar och förändrar *tillsammans med* andra berörda parter (jämför Caswill och Shove 2000: 154²).

2 Härav följer att aktionsforskningen kan beskrivas som en smalare gren av den

Bakom det första elementet återfinns antagandet att verklighetens komplexitet gör att man för att få en djupare förståelse av samhälleliga företeelser och abstrakta begrepp måste studera dem i specifika sammanhang. Då växer det fram en djupare teoretisk förståelse för ett visst ämne eller begrepp. Aktionsforskaren Kurt Aagaard Nielsen har uttryckt det så att praxissituationernas ofärdiga karaktär och mångtydighet möjliggör en uppställning av generella, allmänna lagar om människors handlingar (Aagaard Nielsen 2007: 518). Idealt sett leder detta sökande efter det allmänna i det specifika till en teorigenererande forskning som samtidigt är verklighetsnära.

”Barnets bästa” kan tjäna som exempel på ett begrepp som lämpar sig väl för sådana kontextuella studier: Principen är universell i det avseendet att i stort sett alla stater i världen har åtagit sig att genomföra den och partikulär så till vida att dess innebörd är beroende av värderingar i specifika sammanhang. Barns bästa beskrivs som barnrättens viktigaste princip (Schiratzki 2005b). De allra flesta är till synes överens om att denna princip ska säkerställa att barn och unga får sina individuella rättigheter och behov tillgodosedda. I praktiken är risken emellertid stor att barnets bästa döljer ojämlika maktrelationer snarare än att motverka dem, alternativt blir en täckmantel för en rådande ideologi i samhället (Freeman 2007: 2). Idag är barnets bästa en utgångspunkt för de allra flesta diskussioner om barns villkor i samhället och appellerar till handling men samtidigt är dess innebörd vag och därmed situationsbetingad. Det gör att en fördjupad teoretisk förståelse av begreppet bäst kommer till stånd om det analyseras i ljuset av bestämda sammanhang.

Det andra elementet – att studera genom att förändra – grundar sig på inställningen att deltagande i förändringsprocesser bi-

interaktiva forskningen (Caswill & Shove 2000: 154). Den interaktiva forskningen karakteriseras av forskning där finansierare, målgruppen för forskningen och forskare arbetar sida vid sida i hela forskningsprocessen, från problemformulering, projektselektion, genomförande och användning av resultat.

drar till en fördjupad och relevant kunskap. ”Att skapa, inte att förutsäga, är den mest tillförlitliga analysmetoden”, hävdade aktionsforskningens grundare Kurt Lewin (min översättning, citerad i Lindhult 2008: 333). Med *relevant kunskap* kan förstås tillförlitlig kunskap. En tänkbar synonym till begreppet *fördjupad kunskap* är *socialt robust kunskap*, ett begrepp som ursprungligen myntades i boken *Rethinking Knowledge* (2001) av Novotny, Scott och Gibbons i deras diskussioner om vetenskapen som en obunden samhällskraft. Två saker är betecknande för denna kunskap: *Dels* är den kontextkänslig så till vida att den utvecklas och prövas i ett lokalt sammanhang där även andra kunskapsformer än de traditionellt vetenskapliga finns representerade. *Dels* förmår kunskapen synliggöra de samhälleliga maktstrukturer som återspeglas i det aktuella sammanhanget samt försöker undvika en normaliserad ordning (jämför Winther Jørgensen 2008: 357; Berglund och Danilda 2008: 63). Återigen kan studier av barnets bästa tjäna som ett exempel ur praktiken. Ser vi till myndighetspersoner som fattar beslut om barn som söker asyl i Sverige tillsammans med sina familjer så är deras uppfattning om asylsökande barns bästa *en* källa för att förstå innebörden av denna idé i en kontext av asylprocessen, medan rättigheterna i Barnrättskonventionen, och teorier inom psykologin om barns grundläggande behov, är andra tänkbara relevanta källor. Dessa ger i kombination en bred men icke desto mindre ofullständig bild av hur barns bästa konstrueras och tillmäts betydelse i asylprocessen. Helhetsbilden kräver, utöver de ovan nämnda källorna för att förstå barnets bästa, också kunskap om och förståelse för barns underordnade position och attityder till flyktinginvandring i samhället. Allt detta är tänkbara påverkansfaktorer när barns bästa konstrueras i asylprocessen (Lundberg 2009).

Vad som bedöms som tillförlitlig och fördjupad kunskap har anknytning till en förändrad relation mellan universiteten och deras omvärld. Ett uttryck för denna är de allt högre kraven på

att vetenskap formuleras och bedrivs så att den är användbar. I vart fall är vetenskapen idag förpliktigad att svara på frågan hur det som den föreslår är relevant för andra aktörer i samhället (Winther Jørgensen 2008: 349ff). Ett annat uttryck för att akademins förhållande till andra aktörer i samhället reformeras är universitetslärarens nya roll; från att ha varit en auktoritär förmedlare av fakta, till att med nya metoder försöka främja studenters lärande (Ramsden 1996; Biggs 2003). Liknande tendenser kan skönjas i ett vidare perspektiv genom att alla kulturella aktiviteter i samhället idag, där det finns en mottagare och en avsändare, går mot en mer aktiv och jämbördig dialog. Genom internet kan brukare, experter och lekmän göra sina röster hörda på ett nytt sätt, och det är idag ingalunda självklart vem som får det största genomslaget för sin berättelse. Detta nya kunskapande är kanske inte något eftersträvansvärt ideal, eller något som självklart leder till ett mer demokratiskt samhälle, men det är ett faktum och det påverkar vetenskapens roll och funktion i samhället. Att som forskare delta i denna dialog kan vara ett sätt för samtidens forskare att förhålla sig till de ökade kraven på akademien ifråga om att vetenskapliga resultat ska kunna användas, i kombination med en strävan efter att motverka en alltför praktiskt orienterad interaktiv forskning.

Bakom det tredje elementet av aktionsforskningens grunddrag – att studera och förändra *tillsammans med* andra berörda parter – återfinns kunskapssynen att forskare inte kan, eller bör, ha ensamrätt på att skapa tillförlitlig kunskap i samhället. Tvärtom brukar aktionsforskare framhålla att den i många fall dominerande synen på vetenskap, som ett slags garant för vad som är en ”sann” beskrivning av verkligheten, är förknippad med stora risker (Aagaard Nielsen & Steen Nielsen 2006: 64; Boog 2003). Närmare bestämt på så vis att individers och grupper erfarenheter kan komma i skymundan av en ambition att systematiskt analysera verkligheten. Aktionsforskare eftersträvar istället att även subjekten själva blir aktiva deltagare i analysen – så kallade

medforskare. Här tar aktionsforskare samtidigt avstånd från ett positivistiskt perspektiv där samhällets sociala liv objektifieras genom att subjektet och dennas handlingar beskrivs och analyseras.

Ibland framhålls att den interaktiva forskningen vilar på den dubbla hermeneutiska process som består i ett ömsesidigt utbyte mellan forskare och praktiker, där forskaren tolkar en redan tolkad verklighet som sedan tolkas av praktiker och så vidare. På så vis fördjupas kunskapen *om* och respekten *för* den andre, samtidigt som utrymme ges för reflektion över de egna föreställningarna och handlingarna i det specifika sammanhanget.

Den gemensamma kunskapsbildning som uppstår i detta sammanhang är en process sprungen ur subjektens vardagsförståelser vilka problematiseras genom ett sökande efter mer grundläggande förklaringar (Svensson 2008: 374). Ytterligare en dimension är att deltagarna, genom att kollektivt undersöka och reflektera över samt försöka förändra sina egna handlingar, blir bättre rustade att hantera sina relationer till organisationen eller andra sociala sammanhang som de vistas i (Aagaard Nielsen 2007: 517; Boog 2003: 426). Således finns inom aktionsforskningen, utöver ett inslag av vad som kan betecknas som ett demokratiserat kunskapssökande, också en ambition att reintegrera demokratiska värderingar i institutionell förändring.

Ett ifrågasättande av den auktoritära syn på kunskap och kunskapsinhämtning som traditionellt gjort sig gällande inom akademien är sålunda central inom aktionsforskning. En viktig inspirationskälla härvidlag är Frankfurtskolans företrädare Max Horkheimer och Theodor W Adorno och kanske framförallt diskussionen i boken *Upplysningens dialektik* (först publicerad 1947). När boken skrevs var en central fråga hur nazistiska och fascistiska grymheter kunde breda ut sig i ett Europa som sedan länge uppfattade sig självt som upplyst. Horkheimer och Adorno menade att en del av svaret stod att finna i upplysningsprojektet och dess perverterade förverkligande (Horkheimer och Adorno

1947). Den utveckling som vetenskapen, i upplysningens namn, hade undergått i människans strävan att avmystifiera och kontrollera naturen förutsatte att upplevelser (inbillning) ersattes med kunnande (vetande) (Horkheimer och Adorno 1981: 54). Men under andra världskriget växte något nytt fram ur strävan efter att behärska naturen, nämligen ett tvångsmässigt beteende som ledde till att all rationalitet gick förlorad. Upplysningen slog över i sin motsats och det som tidigare bidragit till att minska människans naturberoende och rädslor kom nu att alstra det den från början velat bekämpa, människornas fruktan.

Liksom Paul-Michel Foucault senare gjort kopplade Horkheimer och Adorno i *Upplysningens dialektik* samman vetenskap och makt på så vis att de antogs förutsätta varandra. Bägge grundar sig på distans och abstraktion, vilket i sin tur framförer ett främlingskap mellan objektet (naturen) och subjektet (människan). Denna dikotomi vill aktionsforskningen försöka motverka och upplösa. Ett steg på vägen är att ställa på ända den traditionella hierarkin mellan vetenskapsmän och lekmän – om man så vill mellan vardagserfarenheter och administrativa logiker.

Aktionsforskning är sammanfattningsvis inte en uppsättning teorier och metoder, men väl ett perspektiv på kunskap, lärande och hur vetenskapligt arbete kan bedrivas, med 'tillblivelse' som centralt element. Följaktligen är det människors gemensamma lärande och relationer som sökarljuset riktas mot snarare än individers egenskaper (den interaktiva dimensionen). Tillvaron, i alla dess mer eller mindre dramatiska skeden, ses som en väv av micro-processer av socialt samspel med inslag av konkreta handlingar (Johannisson 2008: 36) (det kontextspecifika). Vidare betecknas perspektivet av att forskaren är starkt engagerad både i planeringen och genomförandet av aktiviteter och i analysen av förändringsprocesser och dess konsekvenser (förändringsaspekten). En förhoppning är att detta kan generera generaliserbar, samhällsrelevant kunskap om komplexa företeelser.

I nästa avsnitt diskuteras några samtida utmaningar inom aktionsforskningen, närmare bestämt relationen forskare-deltagare, uppgiften att definiera målen för projektet och frågan om kvalitetskontroll.

Aktionsforskningens samtida utmaningar

Relationen mellan forskare och deltagare är en utmaning som är närmast inbyggd i ett aktionsorienterat projekt och som forskaren därmed måste hantera. Utvecklingsinriktade praktiker och forskare har i princip alltid, åtminstone delvis, olika intressen som kan leda till målkonflikter som komplicerar samverkan. En fråga för forskaren är om det är möjligt att upprätthålla ett kritiskt perspektiv när den grundläggande metodologiska utgångspunkten är *gemensam* kunskapsbildning. Ett sätt att förhålla sig till detta problem är genom ett synliggörande av såväl den attityd forskaren har till praktikernas etiska principer som praktikernas syn på forskaren. Därtill krävs genomgående en viss distansering till medforskande praktiker för att forskaren inte ska förlora sin förmåga att förhålla sig kritisk till den sociala praktik hon/han vill förstå och förändra. Om forskaren kommer att dela samma mentala rum som praktikerna blir bidraget till den akademiska världen tämligen litet (Johansson 2008: 21; Svensson 2008: 82). Samtidigt kan med fog hävdas att det sällan är subjektet i sig självt som är problemet utan snarare det sammanhang i vilket subjektet är verksamt samt konsekvenserna av de handlingar subjektet begår. Genom att vara nära subjektet får forskaren en djupare kunskap om såväl dess handlingar som det aktuella sammanhanget och det behöver inte nödvändigtvis innebära att man tappar distansen.

En annan utmaning, som återfinns i de allra flesta aktionsforskningsprojekt och särskilt de med en utopisk ansats, har att göra med *målet för projektet*. Det finns otaliga exempel på projekt som resulterat i förslag till konkreta förbättringar i en orga-

nisation, på ett område eller i samhället som helhet, och som stannat vid att vara just förslag. Den balansgång som här blir aktuell, mellan ett vetenskapligt intresse för processer å ena sidan och att möta behovet av genomförbara förslag som underlättar praktikers arbete å andra sidan, kan skapa problem och i värsta fall motverka förändring. Samtidigt innebär, vilket man uttryckligen bör reflektera över, lösningar på konkreta problem inte nödvändigtvis att man åstadkommer utveckling och/eller långsiktiga, strukturella förändringar (Westlander 2006: 54). Att förändra bakomliggande strukturer är alltid ett långsiktigt arbete som kräver uthållighet. Som interaktiv forskare kan man förhoppningsvis vara en katalysator som bidrar till små steg på vägen (Boog 2003: 434; Johansson 2008: 32).

Den stora utmaningen, som jag ser det, består i att upprätthålla den aktionsorienterade ansatsen som bygger på tanken att en annan värld är möjlig. Det ställer krav på att praktiker fördjupar sin egen förståelse av de premisser och etiska problem som är förknippade med deras verksamhet. Och det ställer krav på forskaren att driva underifrån styrda processer utan att enbart ägna sig åt eländesforskning. Vardagsnära situationer kan då analyseras med en utopisk blick, varvid *möjligheterna till förändring* i viss mån ersätter själva *förändringen*.

Min erfarenhet är att det kan vara befriande för medforskande praktiker att delta i ett projekt som har till utgångspunkt att vara kritiskt. Mot denna bakgrund är det eftersträvänsvärt att aktionsforskningen är kritisk och närmast störande (Svensson 2008: 373). Själva utgångspunkten bör vara att det finns djupgående motsättningar mellan det man vill uppnå och den rådande situationen (Johansson 2008: 20). I mitt fall var det exempelvis helt nödvändigt med ett kritiskt perspektiv på statsapparaten som en representant för en dominerande ideologi där en reell betydelse av mänskliga rättigheter lätt kommer i skymundan för andra politiska intressen, exempelvis intresset av att begränsa invandringen. Med ett sådant kritiskt perspektiv kunde djupgå-

ende motsättningar i arbetet mellan migrationskontroll och mänskliga rättigheter blottläggas och analyseras.

Den kanske största utmaningen inom aktionsforskningen handlar om *kvalitetskontroll*. Det finns ett behov av en fördjupad diskussion om hur nya adekvata former av kvalitetskontroll kan utformas. Liksom i annan samhällsvetenskaplig forskning, som tar avstånd från positivismens verifikationskrav, ställs andra kvalitetskrav i ett aktionsforskningsprojekt än i traditionella positivistiskt orienterade projekt eftersom dessa ofta är mer systematiska och därmed också med nödvändighet mer begränsade.

Saken kompliceras ytterligare av att aktionsforskare i regel har ett starkt engagemang för förändring. Detta kräver en rekonstruktion och utvidgning av vissa grundläggande kvalitetsbegrepp. I ett bokkapitel med den talande titeln "Att bedöma och uppnå kvalitet i interaktiv forskning" föreslås att en bredare kvalitetskarta än de gängse är nödvändig för att bedömningar av interaktiva projekt ska vara möjliga (Lindhult 2008: 336). Erik Lindhult lyfter fram ett antal nya perspektiv på begreppen validitet (ungefär korrekt avbildning) och reliabilitet (ungefär resultatens stabilitet). Validitet, föreslår Lindhult, bör inte bedömas utifrån enbart inomvetenskapliga teori- och metoddiskussioner, utan även utifrån kunskapens användbarhet och huruvida diskussionerna långsiktigt motverkar ojämlika maktrelationer i samhället. Reliabilitet bör bedömas, utöver det inomvetenskapliga kriteriet reproducerbarhet, i förhållande till stabiliteten i förslagen, hållbarheten av förbättringar samt "säkerhet, trygghet, hälsa, begränsade risker", faktorer som, om man så vill, ligger nära de mänskliga rättigheterna (jämför Lindhult 2008: 336; jämför FN:s allmänna förklaring om mänskliga rättigheter).

Om en bredare kvalitetskarta ska bli allmänt accepterad inom samhällsvetenskapen förutsätts att övriga utmaningar som beskrivits ovan tas på allvar de kommande åren. Då kan också aktionsforskningen erbjuda vetenskapssamhället något nytt. Kanske är det viktigaste bidraget från aktionsforskningen att de

spänningar som botten i forskares tendens att positionera sig löses upp. Då skapas också gynnsamma förutsättningar för en dialog om hur olika spänningar i samhället kan upplösas. Självfallet är aktionsforskare, liksom alla andra samhällsvetenskapliga forskare, intresserade av positioneringar. De hjälper till att identifiera vad vetenskap är för den enskilde forskaren samt tydliggör grundläggande premisser för det egna vetenskapliga arbetet. Inte sällan leder dock positionering till låsningar och de riskerar därmed att motverka en djupare diskussion om vad vetenskap är och bör vara (Fuglsang & Bitsch Olsen 2007: 9).

Inom aktionsforskningen betraktas positionering dock inte som något fast bestämt och stadigvarande utan som något som tar form, utvecklas, och förändras i praxis. Det är processerna som aktionsforskningen vill försöka fånga, och för ändamålet görs ett medvetet och uttalat val att förändra vardagssammanhang genom att gestalta demokratiska processer där deltagarna betraktas, och ser sig själva, som ansvarstagande individer (Aagaard Nielsen & Steen Nielsen 2006: 155).

Avslutning

För att återknyta till projektet *Från ord till handling* var det tydligt att spänningen mellan olika intressen påverkade arbetet. Projektet medfinansierades av Europeiska flyktingfonden och som projektägare stod en frivilligorganisation vars syfte är att arbeta för att barns rättigheter tillmäts betydelse i verksamheter som rör dem. Under mina observationsstudier beskrev chefer inte sällan barnets bästa som en fråga om kortare handläggningstider medan det för enskilda medarbetare på Migrationsverket handlade om att prata med barn om svåra traumatiska upplevelser på ett etiskt försvarbart sätt. För min egen del var barnets bästa i asylprocessen en fråga om att synliggöra och motverka en restriktiv tillämpning av Utlänningslagen. Samtliga dessa synsätt

stöttes och blöttes i de utbildningsaktiviteter som ingick i projektet.

Under projekttiden pågick kontinuerligt diskussioner på flera nivåer, dels om allmänna problem – hur förverkligar vi idén om alla människors lika värde, dels om kontextuella problemformuleringar – hur pratar man med barn om traumatiska upplevelser i deras liv, eller hur kan barns asylskäl synliggöras i ett beslut? Från myndighetens sida visade man intresse för de aktiviteter och verksamheter, bland annat handledning och utbildning, som jag, mina medarbetare och tjänstemännen på Migrationsverket menade kan främja ett genomslag för barns bästa och andra mänskliga rättighetsprinciper på Migrationsverket. Några konkreta prioriteringar för att ge barnets bästa en reell effekt i organisationen syntes dock inte i praktiken. Projektet omnämns uttryckligen i två av myndighetens årsredovisningar (2007 och 2008) och i en av dessa presenterar Migrationsverket också ett antal aktiviteter som man planerat att genomföra i samverkan med till projektet anknutna personer:

[arbetet med] att utarbeta ett utbildningspaket avseende barnkonsekvensanalyser ... utförs tillsammans med verksamhetsområde Mottagning och i samverkan med BRIS, utbildningsföretaget Fabel och Malmö högskola (Migrationsverket 2008: 56).

I skrivande stund har dock inga vidare kontakter tagits. Behoven av utbildning, handledning och tid för reflektion har jag personligen dock fortsatt fört fram i diskussioner med ledningen för asylenheterna i Malmö, vid seminarier (Nordiska hälsovårdshögskolan 2009 och Migrationsverkets EMN-konferens 2009), i dagspress samt i tidskrifterna *Advokaten* (Lundberg 2007 och 2009h) och *Artikel 14* (Lundberg 2009g).

Gick det då att vara visionär? Samtidigt som vi förde en dialog om behovet av konkreta aktiviteter som handledning och utbildning med såväl handläggare på asylenheterna i Malmö som

med deras chefer var en tydlig ledstjärna i projektet den ovan nämnda kritiska aktionsforskningen. I alla sammanhang då vi diskuterade hur idén om barns bästa kan få ett starkare genomslag i asylprocessen var en utgångspunkt och orientering den utopiska framtidsorienteringen. Med andra ord var det inte fråga om att vända sig bort från det utopiska (alla människors lika värde) mot det realistiska (organisatoriska förändringar, exempelvis lite kortare handläggningstider) utan om att göra det utopiska konkret (jämför Aagaard Nielsen & Steen Nielsen 2006: 159). Detta innebar ofta ett ifrågasättande av föreställningar hos tjänstemän om att asylsökande familjer egentligen inte har asylskäl om att Sverige är bäst på detta med barns rättigheter i jämförelse med andra länder, eller att föräldrar från 'andra kulturer' inte ser till sina barns bästa och att detta är kulturellt betingat. Vid ett par tillfällen under projektet informerades jag direkt av handläggare om att de, i sin bedömning av barns asylärenden, använt den förståelse av barns rättigheter som de utvecklat inom ramen för projektets aktiviteter. Kombinationen av denna teoretiska förståelse av begreppet barnets bästa och en handläggning där barnets situation sattes i fokus visade sig leda till ett väl underbyggt beslut där den centrala frågan i förhållande till barnen i familjen var om vederbörande skulle få sina rättigheter tillgodosedda vid ett återsändande.

Vi närmade oss vid några tillfällen också frågan om det är rimligt, i en globaliserad värld, att människors födelseplats har en helt avgörande inverkan på möjligheterna att leva ett värdigt liv. Och hur det kan komma sig att den ökade migrationen, vilken sker parallellt med globaliseringens massiva flöden av kapital, varor och tjänster och ett allt större genomslag världen över för mänskliga rättigheter, på olika sätt alltjämt kriminaliseras. Kriminaliseringen av migration gör att människor omöjligt kan ta sig till Europa på laglig och säker väg för att söka en fristad. Denna utveckling åkompanjeras paradoxalt nog av det faktum att ett allt större antal flyktingar och andra migranter har behov

av skydd i något annat land än det de kommer ifrån (Trindade & Cancado 2008:139).

Ytterst handlar aktionsforskning om förhållandet mellan forskning och förändring och mellan akademien och dess omvärld. Det gör att en kontinuerlig diskussion om *hur* forskning bör bedrivas och *varför* är central för aktionsforskare. Ska forskningen gestalta kunskap som sedan överlämnas till politiker och praktiker att omsätta i handling? Eller ska forskningen involveras i, engageras och aktivt hantera de värden/normer som den sedermera kan komma att bidra till, alternativt motverka, på politikernas och praktikers villkor?

Bibliografi

- Aagaard Nielsen, Kurt & Peter Vogelius (red.) (1996), *Aktionsforskning. Medarbejderindflydelse på forskning og udvikling i arbejdsmiljøet*, København: Arbejdsmiljøfonden.
- Aagaard Nielsen, Kurt & Birger Steen Nielsen (2006), "Kritisk-utopisk aktionsforskning. Demokratisk naturförvaltning som kollektiv utvecklingsprocess", i Bechmann Jensen, Torben & Gerd Christensen (red.), *Psykologiske och Pædagogiske metoder*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Aagaard Nielsen, Kurt (2007), "Aktionsforskningens videnskabssteori", i Fuglsang, Lars & Poul Bitsch Olsen (red.) *Videnskabssteori i samfundsvidenskaberne. På tværs af fagkulturer og paradigmer*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Allport, D. Gordon (1997), "Forward to the 1948 Edition", i Lewin, Kurt *Resolving Social Conflicts and Field Theory in Social Science*, American Psychological Association: London.
- Barnrättskommittén, sammanfattande kommentarer Sverige 2005, CRC/C/15/Add.248
- Berglund, Karin & Inger Danilda (2008), "Interaktiv kritisk forskning: En arena för omprövning av gemensam kunskap", i Johannisson, Bengt, Ewa Gunnarsson & Torbjörn Stjernberg (red.), *Gemensamt kunskapande – den interaktiva forskningens praktik*, Växjö University Press: Göteborg, s 53-73.
- Biggs, John (2003), *Teaching for Quality Learning at University*. Buckingham: The Society for Research into Higher Education and Open University Press
- Boog, Ben W. M. (2003), "The Emancipatory Character of Action Research, its history and the Present State of the Art", i

- Journal of Community & Applied Social Psychology*, 13/2003, s 426-438.
- Caswill, Chris & Elisabeth Shove (2000), "Introducing Interactive Social Science", i *Science and Public Policy*, volume 27: 3, s 154-157.
- Dahlquist, Lisa & Anna Lundberg (2007), "Konvention och verklighet", i *Invandrare och minoriteter* 1/2007, s 33-36.
- Dahlquist, Lisa (2009), "Barnets bästa och nyanlända barn – Dialoginriktade seminarier som metod och redskap", i Fryklund Björn & Anna Lundberg (red.), *Asylsökande i Sverige – rättssäkert och värdigt mottagande för barn och vuxna?*, Malmö: Current themes in IMER research nr 9.
- Dewey, John (1999), *Demokrati och utbildning* (övers Nils Sjödén), Daidalos: Göteborg.
- Ehn, Pelle (1988), *Work-Oriented Design of Computer Artifacts*, Stockholm: Almqvist and Wiksell International for Arbetslivscentrum.
- Fortet Europa (2001), *Dokument inifrån*, Del 1, i Sveriges Television kanal 1, den 20 september.
- Freeman, Michael (2007), A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child. Article 3. The Best interests of the Child. Lieden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
- Goldstein, Joseph, Anna Freud & Albert J. Solnit (1979), *Beyond the best interests of the child*, New York: The Free Press.
- Horkheimer, Max & Theodor W. Adorno (1981), *Upplysningens Dialektik*, Göteborg: Daidalos.
- Johannisson, Bengt. (2008), "Iscensättande forskning-om att kunska genom att initiera evenemang", i Johannisson, Bengt, Ewa Gunnarsson & Torbjörn Stjernberg (red.), *Gemensamt kunska – den interaktiva forskningens praktik*, Växjö University Press: Göteborg, s 35-52.
- Johansson, Anders W. (2008), "Kritisk reflektion och handling i interaktiv forskning", i Johannisson, Bengt, Ewa Gunnarsson

- & Torbjörn Stjernberg (red.), *Gemensamt kunskapande – den interaktiva forskningens praktik*, Växjö University Press: Göteborg, s 17-32.
- Justitiedepartementet, Faktابلad. Ju 09.06. Oktober 2009.
- Kjærur, M. (2002), "Refugee Protection between State Interests and Human Rights: Where Is Europe Heading?" In: Human Rights Quarterly, vol. 24, nr 2: 513-536.
- Lindhult, Erik (2008), "Att bedöma och uppnå kvalitet i interaktiv forskning", i i Johannisson, Bengt, Ewa Gunnarsson och Torbjörn Stjernberg (red.), *Gemensamt kunskapande – den interaktiva forskningens praktik*, Växjö University Press: Göteborg, s 333-348.
- Lundberg, Anna (2007), "Principen om barnets bästa i asylärenden", i *Advokaten* 1/2007, s 32-33.
- Lundberg, Anna (2009a), "Barnets rätt att komma till tals i asylprocessen – om diskrepanser mellan policy och praktik", i Fryklund B & Lundberg A, *Asylsökande i Sverige – rättssäkert och värdigt mottagande för barn och vuxna?* Malmö: Current themes of IMER research nr 9, s 44-91.
- Lundberg, Anna (2009b), "Värnas barns rätt till asyl?", i *Invan-drare och minoriteter* 2/2009, s 16-19.
- Lundberg, Anna (2009c), *Barnets bästa i den svenska asylprocessen – ett konstruktivt redskap eller kejsarens nya kläder?*, Malmö: Current themes of IMER research, 136 sidor.
- Lundberg, Anna (2009d), "Reflektioner kring opartiska och lojala tjänstemän i svensk utlänningsförvaltning", i *Förvaltningsrättslig tidskrift* 3/2009, s 377-383.
- Lundberg, Anna (2009e), "Barnets bästa bara tomma ord", i *Sydsvenska dagbladet* söndag den 23 augusti.
- Lundberg, Anna (2009f), "Utrymme finns för barnets bästa", i *Göteborgs-posten* den 21 september 2009.
- Lundberg, Anna (2009g), "Med barnets bästa i fokus?", i *Artikel* 14 3/2009.

- Lundberg, Anna (2009h), "Hur länge ska barnets bästa bara vara tomma ord?" i *Advokaten* 7/2009.
- Marx Karl (1845), *Feuerbachtesen*.
- Migrationsverket (2010), *Europeiska återvändandefonden*, information på hemsidan <http://www.migrationsverket.se/info/415.html>.
- Migrationsverket (2007), *Årsredovisning*
- Migrationsverket (2008), *Årsredovisning*
- Molander, Bengt (1986), *Kunskap i handling*, Göteborg: Daidalos.
- Novotny H, Scott P & Gibbons M (2001), *Re-thinking Science. Knowledge and the public in an age of uncertainty*. Cambridge: Polity Press.
- Olsén, Peter, Birger Steen Nielsen & Kurt Aagaard Nielsen (1999), *Demokrati som läreproces. Industri og lykke: Et år med Dyndspringeren*. Roskilde: Roskilde Universitetsforlag
- Prop 2004/05:170, *Ny instans- och processordning i utlännings- och medborgarskapsärenden*.
- Prop 1996/97:25, *Svensk migrationspolitik i globalt perspektiv*.
- Regleringsbrevet till Migrationsverket 2007, Ju2007/7006/SIM, Justitiedepartementet.
- Ramsden, Paul (1996), *Learning to Teach in Higher Education*, London: Routledge
- Schiratzki, Johanna (2005a), Barnets bästa i ett mångkulturellt Sverige. En rättsvetenskaplig undersökning. Uppsala: Iustus förlag.
- Schiratzki, Johanna (2005b), *Barnrättens grunder*. Lund: Studentlitteratur.
- Smith, M. K. (2001), "Kurt Lewin, groups, experiential learning and action research", i *the encyclopedia of informal education*, <http://www.infed.org/thinkers/et-lewin.htm>., hämtad 2010-01-11.

- Socialförsäkringsutskottets betänkande 2004/05SfU:17, *Ny instans- och processordning i utlännings- och medborgarskapsärenden*.
- Svensson, Lennart (2008), "Efterord", i Johannisson, Bengt, Ewa Gunnarsson & Torbjörn Stjernberg (red.), *Gemensamt kunskapande – den interaktiva forskningens praktik*, Växjö University Press: Göteborg, s 367-379.
- Svensson, Lennart & Kurt Aagaard Nielsen (2006), "Introduction and Background", i Aagaard Nielsen, Kurt & Lennart Svensson (red.), *Action Research and Interactive Research. Beyond practice and theory*, Nederländerna: Shaker Publishing.
- Svensson, Lotta (2008), "Att vara som skoskav", i Johannisson, Bengt, Ewa Gunnarsson & Torbjörn Stjernberg (red.), *Gemensamt kunskapande – den interaktiva forskningens praktik*, Växjö University Press: Göteborg, s 77-94.
- Tamas, Gellert (2009), *De apatiska. Om makt, myter och manipulation*, Natur och kultur: Stockholm.
- Trindade, Antonio & Augusto Cancado (2008), "Uprooteness and the protection of migrants in the international Law of Human Rights", i *Rev. Bras. Polit. Int.* 51 (1): 137-168.
- Tydén, Thomas (2006), "Aspects of Interactive Research in the Nordic Countries. A Historical Perspective", i Aagaard Nielsen, Kurt & Lennart Svensson (red.), *Action Research and Interactive Research. Beyond practice and theory*, Nederländerna: Shaker Publishing.
- Westlander, Gunnela (2006), "Researcher Roles in Action Research", i Aagaard Nielsen, Kurt & Lennart Svensson (red.), *Action Research and Interactive Research. Beyond practice and theory*, Nederländerna: Shaker Publishing.
- Winther Jørgensen (2008), "På framkant: Interaktiv forskning och vetenskapens plats i samhället", i Johannisson, Bengt, Ewa Gunnarsson & Torbjörn Stjernberg (red.), *Gemensamt*

kunskapande – den interaktiva forskningens praktik, Växjö University Press: Göteborg, s 349-366.

Gunnarsson, Ewa & Hanna Westberg (2008), "Från ideal till verklighet – att kombinera ett könsperspektiv med en interaktiv ansats", i Johannisson, Bengt, Ewa Gunnarsson & Torbjörn Stjernberg (red.), *Gemensamt kunskapande – den interaktiva forskningens praktik*, Växjö University Press: Göteborg, s 251-273.